

Izdavačka delatnost u oblasti zaštite spomenika kulture

ACTIVITE PUBLICITAIRE DANS LE DOMAINE DE LA PROTECTION DES MONUMENTS CULTURELS

Nadežda Katanić

U ovoj jubilarnoj godini, kada se obeležava tridesetogodišnjica organizovanog delovanja službe zaštite spomenika kulture u Jugoslaviji (1945—1975), ne može, a da se ne govori i o značajnoj izdavačkoj delatnosti u ovoj oblasti. Ta delatnost, odnosno njeni rezultati izraženi u brojnim i raznovrsnim publikacijama, istovremeno omogućuju i da se svestranije osvetli sve ono, što je tokom proteklih trideset godina učinjeno na zaštitu spomenika kulture u socijalističkoj i samoupravnoj Jugoslaviji.

U prvim godinama posle završetka drugog svetlog rata dolazi do formiranja zavoda i drugih ustanova za zaštitu spomenika kulture. Nove institucije u početku svoje delatnosti, borile su se prvenstveno sa problemima organizacionog učvršćenja, kadrova za vršenje službe zaštite i pribavljanja građevinskog materijala, čiji se nedostatak jako osećao u toku obnove zemlje. Kada su ovi najosnovniji problemi savladani, kada se došlo do prvih iskustava i rezultata u ovom poslu, počela su u pojedinim zavodima da se pokreću stručna glasila, koja su imala za cilj ne samo popularizaciju spomenika kulture u sredini koja na tom planu nije imala nikakvih tradicija, nego i teorijsko postavljanje i rešavanje stručnih i naučnih, konzervatorskih i organizacionih problema i objavljivanje postignutih rezultata ispitivačkih i konzervatorskih radova.

Slovenija

Među prvim republičkim zavodima u Jugoslaviji, Uredbom Ministarstva prosvete LRS formiran je Zavod za spomeniško varstvo Ljudske republike Slovenije — 27. avgusta 1945. godine. Zavod je odmah otpočeo svoju delatnost preuzimanjem poslova i inventara svoga prethodnika — bivšeg Spomeniškoga urada (takođe u Ljubljani). Do formiranja Zavoda došlo je na osnovu (prvog) Zakona o zaštiti spomenika kulture i prirodnjačkih retkosti DFJ od 23. jula 1945. godine. U skladu sa Opštim zakonom o zaštiti spomenika kulture i prirodnih retkosti (koji ustvari predstavlja sa Ustavom usaglašeni zakon iz 1945. godine) i republičkim Zakonom o zaštiti spomenika kulture i prirodnih retkosti od 19. maja 1948. godine, Zavod

kao stručna institucija za teritoriju Slovenije ponovo je potvrđen.¹

Već od početka svoga delovanja, suočen sa brojnim problemima, Zavod se u svom radu orijentisao na sprečavanje daljeg rušenja u ratu oštećenih gradova, popularizaciji spomenika kulture putem sredstava javnog komuniciranja (štampa, radio), stvaranja evidencije i dokumentacije spomenika kulture, rekognosciranje Slovenačkog Primorja i od 1946. godine stvaranje evidencije spomenika NOB.

Do pokretanja stručnog glasila dolazi 1949. godine, kada je Zavod izdao četiri sveske svoga vesnika »VARSTVO SPOMENIKOV« (na 132 strane).² Do danas, izašlo je šesnaest godišta ovog časopisa, od kojih su neki dvobrojevi XIII/XIV—1968/1969. i XVII/XIX — 1974. godine.

U prvim godinama izlaženja, »VARSTVO SPOMENIKOV« u svakom godištu sadrži po četiri manje sveske, da bi neku godinu kasnije, počeo da se javlja kao godišnjak. Iako su te sveske u početku male po obimu, one su vrlo raznovrsne po tematici koju tretiraju. Od popularizacije spomenika i ukazivanja na njihovu važnost s aspekta istorijskog, umetničkog i kulturnog razvoja, Slovenija je kroz svoje glasilo prva ukazala na značaj spomenika najnovije istorije i na njihov ravnopravni tretman u odnosu na spomenike ranijih epoha. Trebalo je da prođe nekoliko godina, pa da spomenici NOB i Narodne revolucije i u ostalim krajevima Jugoslavije budu tretirani na isti način. Raznovrsna tematika, počev od objavljivanja rezultata prvih posleratnih sistematskih arheoloških iskopavanja (Blejski grad, na primer), preko rekognosciranja pojedinih regiona Slovenije (Slovenačko Primorje), zaštite domova zaslužnih ljudi, izveštaja o radu pojedinih referata u okviru samog Zavoda, do članaka teoretske prirode (Fr. Stele: »Estetika i dokumentarnost u restauriranju spomenika«, na primer), našli su se ravnopravno na stranicama »VARSTVO SPOMENIKOV«. U stalnom kontaktu sa spomenicima na terenu, saradnici Za-

¹ Dr Fran Šijanec: Spomeniško varstvo v Sloveniji od 1945 do 1948 (Delovanje Zavoda za zaščito in znanstveno proučavanje spomenika kulture in prirodnih znamenitosti LRS), Zbornik, knj. I/1, Beograd, 1951, 139.

² Delo Zavoda za varstvo kulturnih spomenikov LRS v letu 1949, Zbornik, knj. I/1, Beograd, 1951, 151.

voda sticali su iskustvo u radu, a prateći zbivanja u društvu u eri decentralizacije državne uprave (između pedesetih i šestedestih godina) i dinamiku društvenog razvoja, Sloveniji bi opet pripao primat u proučavanju izvesnih specifičnih tema, kao što je na primer, proučavanje istorijskih jezgri gradova ili povezivanje službe zaštite sa prosvetom, školstvom i turizmom, gde se bogati spomenički fond može višestruko koristiti i dati nove sadržaje ovim oblastima delatnosti. Sva razmišljanja u tom pravcu našla su se na stranicama zavodske publikacije.

Ravnopravno sa spomenicima kulture raspravlja se i problematika zaštite prirodnih znamenitosti i retkosti (samostalni referat u okviru Zavoda) i njihovo uključivanje u savremeni život, zaštita knjiško-arhivskog materijala i problemi iz drugih oblasti. Prati se razvoj muzejskog života u Republici, beleži se otvaranje novih muzeja i u prvim posleratnim godinama zalaže se za razvoj Tehničkog muzeja, koji bi retrospektivno ilustrovao razvoj tehničke kulture u Sloveniji.

»VARSTVO SPOMENIKOV« kao edicija koja obrađuje tematiku zaštite spomenika kulture, veoma je visokog stručnog i naučnog kvaliteta. Ozbiljnost sa kojom se pristupilo proučavanju slovenačkog kulturnog nasleđa, našlo je svog odraza i na stranicama ovog časopisa.

Hrvatska

Neposredno za Slovenijom, došlo je do organizovanja službe zaštite u Hrvatskoj. Pored republičkog, u Hrvatskoj su stvorena odmah u početku i dva regionalna konzervatorska zavoda — za Dalmaciju, sa sedištem u Splitu, i za Istru sa Hrvatskim Primorjem, sa sedištem na Rijeci.

Konzervatorski zavod za Dalmaciju u Splitu formiran je 1945. godine, nastavljaajući delatnost predratnog Konzervatorskog ureda. U početku rada, delatnost Zavoda orijentisana je u tri smera: unutrašnje, tehničko uređenje Zavoda, popravljavanje i čuvanje spomenika i na kraju, njihovo proučavanje i istraživanje. Da bi se delatnost službe pravilno usmerila i očuvalo ogromno nacionalno blago u ovom regionu, izabrani su poverenici, tzv. »počasni konzervatori« u Dubrovniku, Zadru, Šibeniku, Hvaru, Korčuli, Stonu, Trogiru, Omišu i Starigradu. Prema uputstvima dobijenim od Zavoda, oni vode brigu o spomenicima u svom gradu i okolini, vrše nadzor nad popravkama i sprečavaju oštećenje spomenika.³

Formiranje Konzervatorskog zavoda u Zagrebu izvršeno je 25. januara 1946. godine. Naime, jednom uredbom od tog datuma, bio je osnovan Zemaljski zavod za zaštitu prirodnih retkosti NR Hrvatske, sa sedištem u Zagrebu, a drugom naredbom od istog dana, bilo je određeno da Konzervatorski zavod u Zagrebu vrši dužnost Zemaljskog

³ Dr Cvito Fisković, Zaštita i popravak spomenika u Dalmaciji, Zbornik, sv. I/1, Beograd, 1951, 162.

zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Hrvatske, neposredno ili preko svojih područnih ustanova. U tom času, to je bio Konzervatorski zavod u Splitu za područje Dalmacije, a odmah zatim i Konzervatorski zavod na Rijeci za područje Hrvatskog Primorja, Rijeke i Istre.⁴

Konzervatorski zavod za područje Istre sa Hrvatskim Primorjem, sa sedištem na Rijeci, formiran je krajem 1946. godine, a početkom 1947. godine počeo je da deluje kao samostalna ustanova.⁵

Od ova tri konzervatorska zavoda na teritoriji Hrvatske, jedino je Konzervatorski zavod u Splitu (kasnije Zavod za zaštitu spomenika kulture Dalmacije) pokrenuo i održao svoju stručnu publikaciju — »PRILOZI POVIJESTI UMJETNOSTI U DALMACIJI«, koja neprekidno i redovno izlazi. Publikacija ovaj naziv i paginaciju nosi od sedme sveske, 1950. godine, od kada ima i karakter zbornika radova. Prethodnih šest svezaka, manjih po obimu, imaju karakter posebnih publikacija, jer obrađuju jednu određenu temu i uglavnom su delo jednog autora. To su:

1. C. Fisković: »Dalmatinski spomenici i okupator, Split, 1946.

2. C. Fisković: Charatonov diptih u Dubrovniku«, Split, 1946.

3. C. Fisković: »Dokumenta o radu naših graditelja XV—XVI stoljeća u Dubrovniku«, Split 1947.

4. L. Beritić: »Dubrovački graditelj Paskoje Miličević«, Split, 1948.

5. C. Fisković, K. Prijatelj: »Albanski umjetnik Andrija Aleši u Splitu i Rabu«, Split 1948. i

6. C. Fisković, K. Prijatelj: »Prilozi povijesti umjetnosti u Dubrovniku«, Split, 1950.

»PRILOZI POVIJESTI UMJETNOSTI U DALMACIJI«, pod ovim nazivom, izašli su u 19 svezaka (sv. XIX 1972. godine). Pod uredništvom Dr Cvite Fiskovića u publikaciji su štampani radovi stručnih i naučnih radnika ne samo iz Dalmacije, već i iz ostalih krajeva Jugoslavije, ukoliko ti radovi obrađuju problematiku spomenika dalmatinskog područja. U velikoj meri tematika štampanih članaka odnosi se na rezultate ispitivačkih radova ne samo na spomenicima ovog područja, nego i na ispitivanje i rasvetljavanje pojedinih istorijskih događaja i epoha, koji su imali posredan uticaj na spomenike. Štampani su, naravno, i članci i prilozi koji govore o konzervatorskim radovima izvođenim na spomenicima. Svi štampani članci i prilozi rađeni su sa puno naučne akribije i zrelosti i daju ediciji ozbiljan naučni nivo. Ovaj renome časopisa iz broja u broj se sve više potvrđuje.

Republički zavod za zaštitu spomenika kulture (ranije Konzervatorski zavod u Zagrebu) izdao je nedavno dve sveske materijala pod naslovom:

⁴ Dr Ljubo Karaman: Organizacija konzervatorske službe u NR Hrvatskoj, Zbornik, knj. I/1, Beograd, 1951, 153.

⁵ Iva Perčić: Rad Konzervatorskog zavoda na Rijeci, Zbornik, knj. I/1, Beograd, 1951, 188.

1. »Problemi zaštite spomenika kulture u muzejima i galerijama SR Hrvatske«, knj. I, Zagreb, 1971. (107 strana šapirografisanog teksta), i

2. »Problemi zaštite spomenika kulture u muzejima i galerijama SR Hrvatske«, knj. II, Zagreb, 1971 (od str. 108—140 šapirografisanog teksta + oko 56 str. tabelarnih pregleda).

Sličnih, šapirografisanih materijala o određenoj problematici vezanoj za svakodnevni praktični rad Zavoda i njegove funkcije, bilo je više, ali nažalost, nemamo podataka o njima.

Kao suizdavač sa Jugoslovenskim institutom za zaštitu spomenika kulture (neposredno pred njegovo pripajanje Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture u Beogradu), Republički zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu učestvuje u izdavanju posebne publikacije:

— N. Katanić, ing. M. Gojković: »Građa za proučavanje starih kamenih mostova i akvedukata u Hrvatskoj«, Beograd—Zagreb 1972. godine.

U periodu pokreta široke decentralizacije i de-etatizacije u društvu, naročito između 1960. i 1970. godine, dolazi na teritoriji Hrvatske do stvaranja novih regionalnih zavoda (Zagreb, Osijek). Tako je Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Osijeku izdao:

— Milan Balić: »Pregled evidentiranih nepokretnih spomenika kulture na terenu Slavonsko-baranjske regije«, Osijek, 1975, str. 71, šapirografisanog teksta. Pregled je dat abecednim redom po opštinama, a u okviru opština po vrstama spomenika.

Bosna i Hercegovina

Odmah posle oslobođenja, a u smislu pomenu-tog Zakona o zaštiti spomenika kulture iz 1945. godine, osnovan je, pri Zemaljskom muzeju u Sarajevu, Zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine. Takav Zavod, bez stručnog kadra i posebnih sredstava, nije imao uslova za rad i razvijanje. Kada je 1946. godine donesen Opšti zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih retkosti, a zatim i republički Zakon od 1947. godine, Zavod u Sarajevu počeo je da deluje kao posebna i samostalna ustanova.⁶ Posle nekoliko godina rada (1953. — pr. aut.) smatrajući da su već stvoreni potrebni uslovi, Zavod je ... »ozbiljno pokrenuo pitanje izdvajanja vlastitih publikacija.«⁷ Razumevanjem Savjeta za prosvetu, nauku i kulturu NR Bosne i Hercegovine, krajem 1953. godine, pojavilo se stručno glasilo Zavoda — »NAŠE STARINE«.

Osnovne ciljeve pokretanja publikacije i njenu koncepciju uredništvo je, između ostalog, ovako preciziralo: »NAŠE STARINE« zamišljene kao godišnji organ Zavoda u Sarajevu, imaju cilj da sve naučne ustanove i sve naučne radnike, koji se ba-

⁶ Šefik Bešlić: Rad Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Bosne i Hercegovine, Zbornik, knj. IV—V, Beograd, 1955, 327.

⁷ Šefik Bešlić: Navedeno delo, 329.

ve tim i sličnim poslovima, upoznaju sa akcijama i rezultatima zaštite i proučavanja spomenika kulture u Bosni i Hercegovini, i da s njima izmjene iskustva. Isto tako one imaju cilj da o cjelokupnom radu Zavoda obavještavaju sve ostale naučne, kulturno-prosvjetne i druge javne radnike, organe narodnih vlasti i organizacije i ustanove koje se zanimaju i brinu za ovaj rad, a preko njih i naše radne mase, kako bi oni mogli da prate, kontrolišu i pomognu u radu organima zaštite«. I dalje: »Nadamo se da će pokretanje ove publikacije doprinijeti naučnom rasvjetljavanju našeg kulturnog naslijeđa, a u vezi s tim i lakšem shvaćanju svih procesa naše socijalističke izgradnje; da će doprinijeti poboljšanju opšteg odnosa prema spomenicima kulture i stvaranju novih uslova okupljanja svih odgovornih i zainteresovanih faktora na jednom značajnom patriotskom i plemenitom poslu.«⁸

Koncipirana od početka kao godišnja publikacija Zavoda, »NAŠE STARINE« kao zbornik radova ispunile su, kroz dvanaest godišta, od kojih svako obeleženo sa po jednom knjigom (knj. I 1953, knj. XII 1969), ciljeve radi kojih su i pokrenute. One su i našoj i stranoj, ne samo stručnoj nego i ostaloj javnosti, predstavile materijal o bogatom spomeničkom nasleđu svoga tla, na kojem su se ukrštali i preplitali različiti istorijski, kulturni i umetnički uticaji, ostavljajući materijalne tragove, oličene u spomenicima, koji potiču od najranijih epoha do događaja vezanih za našu savremenu istoriju. Na stranicama »NAŠIH STARINA« našli su se naročito rezultati ispitivanja i konzervatorskih radova na spomenicima kulture.

Uporedo sa svojom redovnom godišnjom publikacijom »NAŠE STARINE«, Zemaljski zavod za zaštitu spomenika kulture izdao je i četiri posebne publikacije u ediciji »Srednjevjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine«. Sve četiri publikacije delo su jednog autora — Šefika Bešlića — i po užim regionima ove Republike obrađuju jedinstvenu problematiku — srednjovekovne nadgrobne spomenike — stećke, kojima je Bosna i Hercegovina prebogata.

Prva od tih knjiga »KUPRES« izašla je iz štampe 1954. godine u Sarajevu, kao V sveska pomenu-te edicije »Srednjevjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine«. Ona je plod sistematskog rada jedne ekipe, kojoj je autor bio na čelu, koja je obradila nekropole stećaka u okolini Kupresa i javnosti prikazala taj rad, sa željom da se detaljnije upozna bogati fond ove vrste spomenika, koji je do tada najviše bio poznat po nekropolama u Hercegovini i Istočnoj Bosni. Prodor u Zapadnu Bosnu, u okolinu Kupresa, pokazao je, da je Bosna i Hercegovina u svim krajevima svoje teritorije podjednako bogata stećcima.

Materijal je izložen sitematski. Dat je uvod sa osnovnim podacima o Kupresu, zatim pregled nekropola sa topografskim skicama rasporeda ste-

⁸ Naše Starine, knj. I, Sarajevo, 1953, Uvodna riječ.

ćaka, lapidarni opis pojedinih spomenika, njihov broj i fotografije i crteži pojedinih karakterističnih stećaka. Od najveće je vrednosti analiza plastičnog ukrasa na njima, analogije sa do tada poznatim i korišćenim motivima i na kraju datiranja nekropola, koje autor, na osnovu relativno sigurnih elemenata i podataka stavlja u vreme od XIV do polovine XVI veka.

Isti metodološki pristup prezentiran je i u sledećoj publikaciji — »KALINOVIK«, sv. VII ove edicije, Sarajevo 1962. Nekropole iz Kalinovika i njegove okoline autor datira u vreme od druge polovine XIV do kraja XV veka.

Nešto drugačije prezentovan je materijal sledeće knjige: »POPOVO«, sv. VIII, Sarajevo 1966. Ova knjiga predstavlja sistematski obrađene stećke u jednom tako relativno velikom regionu, kao što je Popovo Polje sa okolinom (kako ravničarskom, tako i onom brdskom, koja gravitira dubrovačkom primorju). Ovaj rad iniciran je i ubrzan izgradnjom akumulacije hidrocentrale »Trebišnjica« i potapanjem naročito ravničarskih krajeva u dolini Trebišnjice.

Metodološki, obrađeni materijal u ovoj knjizi prikazan je u sledećim poglavljima: Uvod (sa opštim, geografskim i istorijskim podacima), Pregled nekropola (sa podacima o stećcima, njihovim osobinama, topografskim skicama i kalkovima natpisa) i Razmatranja i zaključci, u kojima je data analiza spomenika i njihovo vremensko određivanje. Na kraju knjige, kao prilozi date su fotografije najkarakterističnijih stećaka. Široko uzev, autor nekropole stećaka u ovom regionu datira od druge polovine XIV do prve polovine XVI veka.

Poslednja iz ove serije je knjiga »STEĆCI CENTRALNE BOSNE«, sv. IX edicije »Srednjovekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine«, Sarajevo 1967, koja na neki način zaokružuje rad na proučavanju stećaka u ovoj Republici.

Metodološki, ova knjiga obrađena je na isti način kao i prve dve — uvodom (sa prikazima istorijskih, kulturnih i verskih prilika), pregledom nekropola i stećaka u njima, razmatranjima i zaključcima. Centralna Bosna je vrlo velika teritorija sa nizom nekropola, koje autor datira u vreme od XIII do polovine XVI veka.

Ove četiri publikacije sa temom srednjovekovnih nadgrobni spomenika Bosne i Hercegovine plod su mnogogodišnjeg strpljivog i savesnog rada, na prvom mestu autora Šefika Bešlića, a zatim i članova njegovih ekipa. Sistematski obrađen i javnosti prezentovan bogati fond srednjovekovnih nadgrobni spomenika — stećaka, kojima Bosna i Hercegovina obiluje i po kojima je poznata i van granica naše zemlje, znači, ozbiljan doprinos kulturnoj istoriji jugoslovenske zajednice, a posebno oblasti zaštite spomenika kulture.

Treba napomenuti, da su još dva autora obrađivala istu tematiku — A. Benac i D. Sergejevski. Iz pera A. Benca izašle su tri publikacije: »RADIMLJA«, Sarajevo, 1950, u izdanju Zemaljskog muzeja, »OLOVO«, Beograd, 1951, u izdanju Saveznog instituta za zaštitu spomenika kulture i »ŠI-

ROKI BRIJEG«, Sarajevo, 1952, takođe u izdanju Zemaljskog muzeja. D. Sergejevski autor je jedne publikacije u izdanju Zemaljskog muzeja — »LUDMER«, Sarajevo 1952.

»KUPRES«, »KALINOVIK«, »POPOVO« i »STEĆCI CENTRALNE BOSNE«, autora Šefika Bešlića, kao i više njegovih članaka sa istom tematikom štampanih u »NASIM STARINAMA«, uz publikacije A. Benca i D. Sergejevskog, zaokružili su proučavanje stećaka u Bosni i Hercegovini i dali su celovitu sliku ne samo o brojnosti nekropola i stećaka u njima, već i o njihovoj kulturno-umetničkoj i istorijskoj vrednosti.

Makedonija

Rad na zaštitu spomenika kulture u Makedoniji otpočeo je 1946. godine osnivanjem Komisije za zaštitu, koja je tokom 1946. i 1947. godine registrovala oko 80 spomenika, koji su stavljeni pod zaštitu države. U spomenički važnijim mestima, kao što su Ohrid, Stobi, Herakleja i Skoplje, Komisija je postavila plaćene čuvare. Nemajući nikakvu značajniju organizaciju i skoro nikakve mogućnosti za terenske intervencije, ona je uglavnom dejstvovala savetodavno i administrativno. Tokom 1948. godine otpočeta je, a 1949. godine završena uspela adaptacija Daut-pašinog amama u Skoplju za izložbeni prostor, pri čemu je Komisija bila vrlo angažovana, i, s obzirom na svoj kadrovski sastav (jedan stalni službenik i tri honorarna člana), zanemarila je brigu o drugim spomenicima na teritoriji Makedonije. To je bio osnovni povod da početkom 1949. godine Vlada NR Makedonije donese Uredbu o osnivanju Centralnog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih retkosti NR Makedonije. Svoju organizovanu delatnost Zavod je otpočeo avgusta 1949. godine.⁹ Međutim, ni posle dve godine organizovanog rada na zaštiti spomenika kulture, Zavod nije savladao sve teškoće koje su otežavale njegovu delatnost.¹⁰ Otuđa je relativno kasno u odnosu na osnivanje Zavoda pokrenuta publikacija »KULTURNO NASLEDSTVO«. Publikacija izlazi neredovno, tako da je sada štampano šesto svezaka. Prve dve sveske posvećene su problemskoj delatnosti Zavoda na spasavanju nepokretnih i pokretnih spomenika kulture, u čemu je Zavod postigao, u relacijama naše zemlje, vidne uspehe. To su dve sveske autora Zdravka Blažića: »Konzervacija ohridskih ikona i nove konstatacije«, Skoplje, 1957. i »Tehnika i konzervacija naše freske«, Skoplje 1958. Materija konzervacije ikona i fresaka obrađena u ovim publikacijama, došla je kao rezultat višegodišnjeg sistematskog rada na konzervaciji najznačajnijih spomenika likovne umetnosti u

⁹ Arh. Boris Čipan: Rad Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Makedonije od osnivanja do danas, Zbornik, knj. I/1, Beograd, 1951, 198.

¹⁰ Arh. Boris Čipan: Rad Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Makedonije u 1951. godini, Zbornik, knj. II/1, Beograd, 1952, 167.

Makedoniji, na prvom mestu fresaka i ikona iz Ohrida. Tokom radova došlo se i do novih saznanja o njihovoj tehnici, a prikazani su i konzervatorski postupci, tako da vrednost ovih dveju knjiga može imati težinu praktičnih udžbenika.

Treća sveska »KULTURNOG NASLEDSTVA« (Skopje 1959), donosi pregled i rezultate ispitivačkih radova bilo na pojedinačnim spomenicima (crkva u selu Borilovci, manastir Treskavac, ikonostas u crkvi sv. Bogorodice Bolničke u Ohridu), grupi spomenika ili grupi majstora stvaralaca (Ohridske ikone, Veleški majstori zografi XIX i XX veka), do regionalnih ispitivanja (jugoistočna Makedonija). Važniji poduhvati iz domena konzervacije izvedeni su na crkvi sv. Đorđa u Kurbinovu, na kulturno-istorijskim spomenicima štipskog i kumanovskog regiona (izvršeni 1957. godine) i na Emin-begovoj i Hadži-Kostovoj kuli u Kratovu. Članak teoretskog karaktera — »Dva aktuelna problema u zaštiti spomenika kulture« — zaokružilo je celinu i raznovrsnost tematike ove sveske »KULTURNOG NASLEDSTVA«.

Četvrta sveska ove publikacije (Skoplje, 1961) sadržajno je veoma bogata. Pored prezentiranja rezultata proučavanja pojedinačnih spomenika (crkva sv. Nikole Bolničkog u Ohridu, freske kalendara manastira Treskavya kod Prilepa), obrađeni su i konzervatorski problemi arhitekture ili živopisa u crkvama sv. Nikole i sv. Bogorodice Bolničke u Ohridu, sv. Iovaga Krstitelja u Stobima, sv. Pantelejmona u Nerezima. Pored toga, dve obuhvatnije studije — jedna iz domena urbanizma (»Urbanističko-arhitektonski problemi Ohrida i Struge u zavisnosti od kulturno-istorijskog nasleđa«) i druga, iz domena slikarstva (»Makedonski ikonopis u XIX veku«) — doprinose još većoj ozbiljnosti edicije i ustanove čije glasilo predstavlja.

Sledeće dve sveske »KULTURNOG NASLEDSTVA« imaju karakter zbornika radova. Tako sv. V (Skoplje, 1971), pored uvodnog članka koji rezimira pregled dvadesetogodišnje delatnosti Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture, donosi i članke iz oblasti srednjovekovnog slikarstva (živopisa i ikonopisa) i arhitekture, značajne za istoriju srednjovekovne umetnosti. Štampani su i članci iz oblasti zaštite spomenika prirode i iz te problematike akcenat je dat na nacionalne parkove. Sv. VI ove iste edicije (Skoplje 1972), manja po obimu od prethodne, tretira takođe problematiku srednjovekovnog slikarstva i arhitekture, uz jedan članak konzervatorsko-tehničke prirode o nosačima-podlogama skinutih fresaka.

Studioznost sa kojom se prilazi proučavanju problema makedonskog kulturnog nasleđa, primena savremenih tehničkih metoda u konzervaciji bogatog i raznovrsnog spomeničkog fonda, koji su na vrlo visokom nivou, daju publikaciji ne samo ozbiljan stručni karakter, već i u određenim prilikama mogu poslužiti stručnjacima arhitektima i

¹⁰ Olga Bataveljić: Kratak pregled rada Zavoda za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture NR Srbije, Zbornik, knj. I/1, Beograd, 1951, 206.

slikarima-konzervatorima kao neophodni priručnici u radu.

Vredna je spomena i knjiga »SPOMENICI NA KULTURATA VO MAKEDONIJA«, Skoplje, 1971, koja je izašla u izdanju Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture SR Makedonije.

Podaci o svakom pojedinačnom spomeniku na tlu Makedonije prezentovani su prvenstveno unutar gradova i njihovog šireg područja. Na prvom mestu su spomenici Skoplja i njegove okoline, a zatim Štipa, Strumice, Zletova, Titovog Veleša, Bitolja, Tetova i Ohrida. Zavisno od vrednosti i kvaliteta spomenika, njima je u knjizi posvećen određeni prostor. Knjiga je ilustrovan fotografijama, a na kraju dat je registar objekata i spisak upotrebene literature.

Knjiga »SPOMENICI NA KULTURATA VO MAKEDONIJA« ima karakter neophodnog priručnika za upoznavanje bogatog makedonskog kulturnog nasleđa.

SRBIJA

Rešenjem Vlade NR Srbije br. 604 od 25. juna 1947. godine osnovan je Zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture NR Srbije. Velika teritorija (uključujući i pokrajine), bogata spomenicima iz različitih epoha, zahtevala je jednu jaču organizaciju, kadrovski osposobljenu za obimne zadatke koji su se pred službom zaštite postavljali. Zato je, za teritoriju Vojvodine, neposredno posle osnivanja Republičkog zavoda, došlo do formiranja Odeljenja za zaštitu spomenika kulture u okviru Vojvođanskog muzeja u Novom Sadu, dok je brigu o spomenicima na području tadašnje Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti Republički zavod vodio preko poverenika zaštite na samom terenu.

Kasnije su se na teritoriji današnje SR Srbije osnovala i dva pokrajinska zavoda za zaštitu spomenika kulture — za Vojvodinu i za Kosovsko-metohijsku oblast.

Odeljenje za zaštitu spomenika kulture u Novom Sadu od početka je saradivalo sa Republičkim zavodom, čineći predloge za zaštitu nepokretnih i pokretnih spomenika kulture, vođenjem spomeničke evidencije i jednom rečju, staranjem o svim spomenicima na svojoj teritoriji.¹¹ Iz pomenutog Odeljenja za zaštitu razvila se i nova ustanova, u prvo vreme kao ogranak Zavoda za zaštitu spomenika kulture NRS u Beogradu, a potom, od januara 1951. godine, kao samostalna ustanova¹² — Zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture AP Vojvodine.

Pošto je Republički zavod bio u nemogućnosti da dovoljno efikasno interveniše na teritoriji Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti, tadašnji Oblasni narodni odbor AKMO, na predlog Saveza za prosvetu i kulturu, krajem 1951. godine os-

¹² Miloje Milošević: Rad Zavoda za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture AP Vojvodine u 1952. godini, Zbornik, knj. IV—V, Beograd, 1955, 379.

novao je Odeljenje za zaštitu spomenika kulture.¹³ Tek potpunom Odeljenja stručnim kadrom i organizacionim proširenjem ono prerasta u Zavod i kao takav počinje sa radom početkom 1954. godine.¹⁴

Nekoliko godina posle osnivanja, sva tri zavoda na teritoriji Srbije, pokrenula su svoje stručne publikacije, koje izlaze povremeno.

Međutim, pre pokretanja svoje redovne godišnje publikacije, Republički zavod izdao je posebnu knjigu »SPOMENICI KULTURE«, u izdanju Izdavačkog preduzeća »Prosveta«, Beograd 1951. godine. U uvodnom delu knjige daje se opšti pregled kulturnih spomenika Srbije, kako po vrstama spomenika, tako i po većim vremenskim epohama u kojima su spomenici stvarani (arheološko bogatstvo NR Srbije, srpska srednjevekovna umetnost (arhitektura i živopis), ikone, minijature, grafika i umetnički zanati, gradovi-tvrđave, brvnare i građanska arhitektura), da bi se zatim prešlo na pojedinačne spomenike u okviru jednog regiona ili tadašnjih administrativno-teritorijalnih jedinica. Knjiga je naišla na veoma veliko interesovanje i ubrzo je čitavo izdanje iscrpljeno. Ista knjiga u izdanju »Turističke štampe« objavljena je na engleskom jeziku 1965. godine pod naslovom: »Yugoslaviam — Cultural monuments of Serbia« u kojoj su i nove ilustracije, poglavito spomenika naše najnovije istorije.

Od redovnih publikacija prva se pojavila publikacija Republičkog zavoda 1956. godine — »SAOPŠTENJA«. Naslov te prve knjige bio je: »Konzervatorski i ispitivački radovi«. U uvodnoj napomeni Uredništva kaže se da »Zavod za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture NR Srbije pokreće svoja SAOPŠTENJA s ciljem da putem njih upozna društvenu zajednicu sa stanjem našeg kulturnog nasleđa i radom na njegovoj zaštiti«. Dalje je rečeno da »prilikom rada na zaštiti i proučavanju našeg kulturnog nasleđa dolazi se do rezultata i otkrića od značaja za nauku i kulturu uopšte, do rezultata i otkrića koje treba staviti na raspolaganje svim zainteresovanim radnicima u zemlji i van nje«. Od početka, »SAOPŠTENJA« su najavljena kao povremena publikacija, a njena prva sveska donosi rezultate rada Zavoda od osnivanja do 1955. godine.¹⁵ Neke od ovih publikacija imaju karakter monografija, što je opet u skladu sa stavom Uredništva — da studije ili složenost konzervatorske problematike na jednom spomeniku zahteva posebnu publikaciju. Tako karakter monografija imaju sledeće sveske »SAOPŠTENJA«: Angelina Vasilic, »Riznica manastira Studenice« (knj. II, Beograd, 1957); D. St. Pavlović, »Crkve brvnare u Srbiji« (knj. V, Beograd,

1962); St. Tomić, R. Nikolić, »Manasija (istorija i živopis)«, knj. VI, Beograd 1964; Branislav Vulović, »Ravanica, njeno mesto i njena uloga u sakralnoj arhitekturi Pomoravlja« (knj. VII, Beograd, 1966). Ostale knjige »SAOPŠTENJA«, a publikovano ih je deset, zaključno sa 1974. godinom, imaju karakter zbornika radova. Od knj. VIII, Beograd, 1969, knj. IX, 1970. i knj. X, 1974), oseća se tendencija za redovnim izlaženjem publikacije. Osnivanjem regionalnih zavoda u Kraljevu, Kragujevcu i Nišu povećao se i broj saradnika »SAOPŠTENJA«.

Bogati spomenički fond, do drugog svetskog rata još uvek nedovoljno proučen, zatečen u dosta lošem stanju, bio je osnovno polje rada Zavoda i njegovih stručnjaka. Posle niza uspešnih konzervatorskih intervencija ili studijskih ispitivanja pojedinačnih spomenika, došlo je i do vidnih rezultata sa kojima se moglo izaći pred javnost, prezentovati joj te višegodišnje rezultate i u svetlosti tih ispitivanja i radova u pojedina poglavlja kulturne istorije uneti nova saznanja. To je osnovni utisak, koji čitalac dobija pregledom ove publikacije. Bez obzira na veličinu objavljenih članaka, svaki od njih, u vreme kada je štampan, donosio je novine, bogatije saznanja o kulturnom nasleđu, činio ih kompleksnijim.

Neposredno posle »SAOPŠTENJA« Republičkog zavoda, pojavila se u Srbiji još jedna nova publikacija u oblasti zaštite spomenika kulture — »GRAĐA ZA PROUČAVANJE SPOMENIKA KULTURE VOJVODINE«, u izdanju Pokrajinskog zavoda u Novom Sadu. Knjiga prva ove publikacije izdata je 1957. godine. Izašle su još dve knjige (knj. II 1958. i knj. III 1959). Trebalo je da prođe više od jedne decenije da bi se pojavio još jedan dvobroj ove publikacije (knj. IV/V, Novi Sad, 1971. godine). Prve dve navedene knjige predstavljaju zbornik radova. Poslednja knjiga, takođe zbornik radova, ujedno je i memorijalnog karaktera. Posvećena je uspomeni prvog direktora Pokrajinskog zavoda, pok. arh. Miloja Miloševića (1923—1968) i njegovom radu, prvenstveno na konzervaciji Dunavske ulice u Novom Sadu.

Stručna publikacija Pokrajinskog zavoda u Novom Sadu, u vreme kada se pojavila, a i kasnije, stekla je renome jedne ozbiljne edicije. Ona je stručnu javnost upoznala sa rezultatima rada u jednoj pokrajini, koja se i istorijski razvijala uglavnom nezavisno od ostalih delova Srbije i gde su se u kulturi i umetnosti ukrštali tradicionalna umetnička saznanja, poneta iz starog kraja, sa novim evropskim pravcima i strujanjima. Nova umetnost u Srbiji ponikla je baš na tlu Vojvodine.

U takvoj sredini bilo je moguće razviti mnogostruku delatnost, čiji su rezultati našli odraza na stranicama publikacije. Za žaljenje je što ova edicija ne izlazi redovno, jer verujemo u bogate radne rezultate Pokrajinskog zavoda, koje bi trebalo, u cilju unapređivanja službe u celini, saopštiti jugoslovenskoj kulturnoj javnosti.

Nekoliko godina posle svog osnivanja i Oblasni zavod za zaštitu spomenika kulture u Prištini,

pokrenuo je svoju publikaciju — »STARINE KOSOVA I METOHIJE«, sa ciljem »da bi sa rezultatima rada na zaštiti i proučavanju spomenika kulture Kosova i Metohije bili upoznati širi krugovi ne samo pozvanih stručnjaka i stručnih ustanova, koje se bave ovom problematikom, nego i najširi slojevi radnih ljudi i omladine koji pokazuju interesovanje i brigu za ovaj posao«. Želja je Uredništva bila da publikacija »beleži u prvom redu rezultate rada ustanova na zaštiti i proučavanju svih spomenika kulture na Kosovu i Metohiji, donosi priloge njenih stalnih stručnjaka i spoljnih saradnika i objavljuje izvornu građu sa istorijskim podacima i tehničkom i fotodokumentacijom«. Tako je 1961. godine objavljena prva knjiga »STARINA KOSOVA I METOHIJE«, 1963. godine II—III knjiga i 1968—1971, IV—V knjiga. Publikacije današnjeg Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Prištini imaju karakter zbornika radova. U njima su štampani članci koji obrađuju sa istorijskog-kulturno-istorijskog, likovnog, umetničkog i drugih aspekata spomenike kulture iz svih epoha po vrstama i njihovom značaju za nacionalne kulture naroda i narodnosti koji žive u Pokrajini. Ozbiljna po pristupu tretiranoj materiji, publikacija je od momenta izlaženja stekla ugled u stručnim krugovima.

Ovde treba spomenuti i publikaciju »PROBLEMI ZAŠTITE I EGZISTENCIJE SPOMENIKA KULTURE I PRIRODNIH OBJEKATA I REZERVATA NA KOSOVU I METOHIJI«, čiji su izdavači bili: Društvo konzervatora Jugoslavije, podružnica za SR Srbiju, Pokrajinski zavod za zaštitu spomenika kulture. Priština i Zajednica naučnih ustanova AP Kosova i Metohije. Publikacija je štampana 1968. godine i predstavlja zbornik radova i saopštenja prikazanih na VII Savetovanju konzervatora Jugoslavije i VI Redovnoj skupštini Društva konzervatora Jugoslavije, koji su bili održani od 23. do 28. oktobra 1967. godine u Peći, Prizrenu i Prištini. Pored referata i koreferata, koji su se odnosili na spomenike ove Pokrajine (ilustrovani brojnim priložima), toka rada i zaključaka pomenutih skupova, na kraju publikacije nalaze se osnovni podaci o registrovanim spomenicima kulture i prirode, svrstani abecednim redom i locirani unutar opština na čijoj se teritoriji nalaze. Skromnog izgleda, publikacija je dragocena u osnovnom upoznavanju sa kulturnim nasleđem pokrajine Kosovo.

Godine 1960. je osnovan, a 1961. godine praktično je počeo da radi Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda,¹⁶ čije je područje delovanja usmereno na grad i njegovu širu okolinu. Publikacija ovog Zavoda — »SAOPŠTENJA« — izašla je u trinaest svezaka, od kojih svaka sveska tretira jedan određeni problem ili spomenik. To su sle-

¹⁶ Starine Kosova i Metohije, knj. I, Priština, 1961, Uvod.

¹⁷ Jovan Sekulić: Zaštita spomenika kulture na području grada Beograda, Saopštenja Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, sv. 1, Beograd, 1964, 5.

deće sveske: Jovan Sekulić: »Zaštita spomenika kulture na području grada Beograda« (sv. 1, Beograd, 1964); Mirjana Popović, »Pregled razvoja Beogradske tvrđave kroz literaturu i planove« (sv. 2, Beograd, 1964); Željko Škalamera, arh. Zoran Jankovljević, »Knez Mihailova ulica« (sv. 3, Beograd, 1964); Jovan Sekulić, Željko Škalamera, »Arhitektonsko nasleđe grada Beograda II, Korišćenje, namena i prezentacija« (sv. 4, Beograd, 1966); Željko Škalamera, »Staro jezgro Zemuna 1, Istorijski razvoj« (sv. 5, Beograd, 1966); Gordana Gordić, »Arhitektonsko nasleđe Beograda I, Katalog arhitektonskih objekata na području Beograda 1690—1914« (sv. 6, Beograd, 1966); Željko Škalamera, »Staro jezgro Zemuna II, Arhitektonsko nasleđe« (sv. 7, Beograd, 1967); Arh. Mila Vujičić-Vulović, »Konzervatorsko-restauratorski radovi na Beogradskoj tvrđavi u periodu 1961—1968. godine« (sv. 8, Beograd, 1970); Marko Popović, »Utvrđene srednjovekovne kapije na severoistočnom bedemu Beogradskog grada« (sv. 9, Beograd, 1970); grupa autora, saradnika Zavoda, »Grocka, Spomeničko nasleđe« (sv. 10, Beograd 1970); Gordana Marjanović-Vujović, »Pristaništa beogradskog grada od početka XV do početka XVIII veka« (sv. 11, Beograd, 1970); Branko Vujović, »Crkveni spomenici na području grada Beograda«, knj. I (sv. 12, Beograd, 1973) i Branko Vujović, »Crkveni spomenici na području grada Beograda, knj. II, šire područje Beograda« (sv. 13, Beograd, 1973).

Kao što se iz pregleda publikacija vidi, u svim sveskama »SAOPŠTENJA« Zavoda za zaštitu spomenika kulture grada Beograda, štampani su rezultati ispitivanja i radova saradnika ove institucije na najznačajnijim spomenicima kulture u gradu (kao što je Beogradska tvrđava), ambijentalnim vrednostima (Knez Mihailova ulica) ili su prezentovani rezultati proučavanja većih spomeničkih kompleksa (staro jezgro Zemuna, Grocka).

Od posebnog je značaja poslednja sveska »SAOPŠTENJA«. Ona se izdvaja od ostalih svojim pristupom materiji koja se obrađuje i širinom njene obrade. Kako se radi o crkvenim spomenicima na širem području grada Beograda to je prezentovan pregled svih poznatih istorijskih podataka o jednom naselju, spomenicima unutar njega i inventarom svih pokretnih predmeta koji su sačuvani u jednoj crkvi, bilo da se radi o ikonama i crkvenim utvarima ili o knjižno-arhivskom materijalu. Sve je ilustrovano planovima crkava, shemama ikonostasa, fotografijama umetničkih predmeta i crkvenog inventara, kao i crtežima pojedinih karakterističnih detalja.

Pored navedenih publikacija, Zavod za zaštitu spomenika kulture grada Beograda izdao je i deset kataloga iz različitih oblasti umetničkog stvaralaštva na svojoj teritoriji. To su: Antica Pavlović, »Skulptura na beogradskom Novom groblju«, Beograd, 1962; Antica Pavlović, »Javni spomenici na području grada Beograda«, Beograd, 1962; Branko Vujović, »Zbirka Flegel«, Beograd, 1963; Đurđica Sikimić, »Fasadna skulptura u Beogradu«, Beograd, 1965; Branko Vujović, »Zbirka Pe-

¹³ R. Karakušević, Đ. Čabričević: Rad Zavoda za zaštitu i naučno proučavanje spomenika kulture AKMO od njegovog osnivanja do danas, Zbornik, knj. VI—VII, Beograd, 1956, 313.

¹⁴ R. Karakušević, Đ. Čabričević: Navedeno delo, 316.

¹⁵ Saopštenja Zavoda za zaštitu spomenika kulture NR Srbije, knj. I, Beograd, 1956, Uvodna napomena.

tra Popovića«, Beograd, 1966; Branko Vujović, »Dom Jevrema Grujića«, Beograd, 1966; Antica Pavlović i Mirjana Bajić-Filipović, »Zbirka ikona Sekulić«, Beograd, 1967; Milojko Gordić, »Livnica Pantelić«, Beograd, 1973; Milojko Gordić, »Zbirka Riste Marjanovića«, Beograd 1973. i 10. Arh. Zoran Jakovljević: Rekonstrukcija i adaptacija arhitektonskog nasleđa Beograda, Beograd 1974.

Na kraju pregleda o izdavačkoj delatnosti u oblasti zaštite spomenika kulture u Srbiji, vredna je pomena i inicijativa Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Kraljevu, koji je pokrenuo svoju publikaciju, doduše još u štampi — »RAŠKA BAŠTINA«. S obzirom na visoki umetnički nivo spomenika na području ovog Zavoda, očekujemo interesantnu publikaciju koja će doprineti, u jugoslovenskim razmerama, boljem poznavanju vrednosti kulturnog nasleđa u regionu omeđenom dolinama reka Ibra i Raške.

Crna Gora

Zavod za zaštitu spomenika kulture NR Crne Gore osnovan je Uredbom Vlade NR Crne Gore 1948. godine pod nazivom Zavod za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Crne Gore. Suočen već na početku svoga rada sa nedostatkom kadrova za obavljanje delatnosti, Zavod se dugo godina borio i sa ostalim nerešenim organizacionim pitanjima. Otuda je mnogo godina posle svoga osnivanja pokrenuo »STARINE CRNE GORE«, koja je trebalo da bude redovna godišnja publikacija Zavoda. Međutim, do danas su izašle samo tri knjige ovog zavodskog glasila (knj. I, Cetinje 1963, knj. II, Cetinje 1964. i knj. III—IV, Cetinje, 1965—1966. godine), odnosno četiri, pošto je poslednja knjiga dvobroj.

»STARINE CRNE GORE« donose rezultate ispitivanja i proučavanja spomenika kulture sa svoje teritorije, radove svrstane u članke i rasprave, kraće priloge i saopštenja i izveštaje. U prve dve grupe svrstani su članci i rasprave koji sa arheološkog, istorijskog, umetničkog, kulturno-istorijskog i likovnog aspekta obrađuju pojedinačne spomenike na crnogorskom tlu. Njihovi autori, iz redova univerzitetskih nastavnika i spoljnih saradnika, saopštili su crnogorskoj i jugoslovenskoj javnosti rezultate svojih ispitivanja, uneli više novih podataka i svetlosti u istorijat spomenika i kulturne prilike Crne Gore i time doprineli boljem i kompleksnijem sagledavanju spomeničkog nasleđa ove republike. Treću grupu radova — saopštenja i izveštaji — daju autori iz Zavoda i oni sadrže pregled delatnosti ove ustanove.

S obzirom na dosad publikovani materijal u ovoj ediciji, možemo zažaliti što je prošao tako veliki vremenski period od izlaska iz štampe poslednje sveske »STARINE CRNE GORE«.

Savezni, odnosno Jugoslovenski institut za zaštitu spomenika kulture

Uredbom Vlade FNRJ, septembra meseca 1950. godine, osnovan je Savezni (od 1963. godine Jugoslovenski) institut za zaštitu spomenika kulture sa zadatkom da u oblasti zaštite koordinira rad postojećih republičkih zavoda. Od svoga osnivanja, Institut je pokrenuo redovnu godišnju publikaciju — »ZBORNİK ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE«. Fizionomiju publikacije formulisalo je Uredništvo u uvodnoj reči, gde se između ostalog kaže: »On (»ZBORNİK«, pr. aut.) planski treba da obuhvati celokupnu naučnu problematiku, koja se na sektoru zaštite pojavljuje (u raznom obliku i razmerama) u svim našim narodnim republikama. Preko njegovih stubaca treba da dođe do življe i punije izmene novih iskustava koje naši stručno-tehnički i naučni radnici stižu u direktnom kontaktu sa živom materijom zaštite. Pritom se on neće ograničiti na usko postavljanje i rešavanje problema zaštite i evidencije spomenika, već će tražiti saradnju i drugih srodnih naučnih disciplina koje će doprineti njihovom što svestranijem osvetljavanju po svim mogućim uglovima. Kroz njegove redove provejavaće zdrav kritički, a verovatno i samokritički stav prema svemu onome što je kod nas dosad urađeno ili se namerava uraditi«. Precizirajući programsku orijentaciju »ZBORNİKA« rečeno je i to, da će »u njemu najzad biti sprovedeno ono elastično shvatanje principa zaštite, po kome svaki spomenik u sklopu ostalih, treba posmatrati kao živ problem za sebe. Može se tako očekivati, da će »ZBORNİK« izvršiti svoju krupnu misiju pravilnog obaveštavanja kako naše, tako i inostrane javnosti o glavnim problemima na koje se u okviru zaštite kod nas nailazi, da će bogatstvo kulturnog nasleđa približiti narodnim masama i da će, samim tim, doprineti uzdizanju mlađih stručnih i naučnih kadrova«.18

Ovakvu koncepciju »ZBORNİK« je zadržao u prvih nekoliko brojeva, da bi kasnije postao publikacija isključivo konzervatorskog karaktera. Rezultati ispitivačkih radova na spomenicima štampani su u »ZBORNİKU« samo ako su na tom spomeniku vršeni i konzervatorski radovi. I u nekoliko poslednjih brojeva tematika štampanih radova je raznolika. Na stranicama »ZBORNİKA« štampani su materijali sa nekoliko savetovanja, održanih u organizaciji Saveznog, instituta (problemi zaštite arheoloških i etnoloških spomenika, urbanizam i zaštita, muzeji i zaštita i druga). Zaključci sa mnogih savetovanja u pogledu rada institucija zaštite u pojedinim oblastima još uvek su aktuelni (evidencija i dokumentacija spomenika kulture, na primer).

Saradnici u »ZBORNİKU« bili su stručni i naučni radnici iz svih republika i pokrajina, a u pojedinim brojevima sarađivali su i inostrani stručnjaci zaštite, ili su u »ZBORNİKU« štampani rezultati rada stručnjaka Instituta izvedenih van

¹⁸ Đurđe Bošković: Uvodna reč, Zbornik, knj. I/1, Beograd, 1951.

granica naše zemlje (na primer: Spasavanje spomenika stare Nubije). Zbornik je uvek bio i ostao publikacija jugoslovenskog karaktera i podjednako otvoren prema svim saradnicima van Beograda.

Godine 1971. prestao je da postoji Jugoslovenski (ranije Savezni) institut za zaštitu spomenika kulture, jer je pripojen Republičkom zavodu za zaštitu spomenika kulture SR Srbije. »ZBORNİK« nije delio sudbinu institucije, čije je glasilo bio za protekle dve decenije. Rasformiranjem Saveznog saveta za koordinaciju naučnih delatnosti, koji je publikaciju finansirao poslednjih godina egzistencije Jugoslovenskog instituta, finansiranje »ZBORNİKA«, kao obaveza Federacije, preneseno je na republike i pokrajine, odnosno na Zajednicu za naučni rad SR Srbije. Pošto je Republički zavod preuzeo prava i obaveze bivšeg Jugoslovenskog instituta, u izdanju ovog Zavoda izašle su dve sveske »ZBORNİKA« — XXII/XXIII, Beograd, 1973. i sv. XXIV, Beograd 1975. Inače, »ZBORNİK« je izašao u dvadeset svezaka, s tim, što su neke od tih svezaka dvoborjevi (sv. IV—V, Beograd 1955, sv. VI—VII, Beograd 1956, sv. XX—XXI, Beograd 1971. i sv. XXII—XXIII, Beograd 1973). Inače, od sv. IX »ZBORNİK« nosi godinu u kojoj je pripremljen i predat u štampu.

Od sveske XVIII, 1967. godine, kada se Jugoslovenski institut borio sa ogromnim teškoćama materijalne prirode, obim »ZBORNİKA« se smanjuje, ali tematika štampanih radova i dalje ostaje raznovrsna i jugoslovenska po karakteru. Materijalni položaj institucije našao je odraza i na njenom glasilu. Poslednji dvobrojevi publikacije rezultat su isključivo nedostatka materijalnih sredstava, a nikako nedovoljne spremnosti građe za štampu. Trebalo je sakupiti sredstva od dve godine, da bi se pri našim prilikama i cenama grafičkih usluga mogla izdati jedna, po obimu relativno zadovoljavajuća sveska »ZBORNİKA«.

Aktuelnost problematike i rezultati proučavanja pojedinih vrsta spomenika, spomeničkih urbanih i ruralnih kompleksa i celina, bili su predmet posebnih publikacija Jugoslovenskog instituta. Neke, među prvima od tih publikacija, imale su karakter priručnika. To su sledeće publikacije:

1. Benac Alojz: »Olovo, srednjevekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine«, sv. II, Beograd 1951.

2. Garašanin dr Milutin i Garašanin dr Draga: »Priručnik za arheološka iskopavanja«, Beograd 1953;

3. R. Ljubinković, arh. B. Čipan, Z. Blažić: »Konzervatorski radovi na crkvi sv. Sofije u Ohridu (povodom izložbe konzervatorskih radova na crkvi sv. Sofije u Ohridu)«, Beograd 1955;

4. Dr Milan Prelog: »Poreč — grad i spomenici«, Beograd 1957;

5. Dr Stevan Tomić: »Pravna zaštita spomenika kulture u Jugoslaviji«, Beograd 1958;

6. Nadežda Katanić, ing. Milan Gojković: »Grada za proučavanje starih kamenih mostova i akve-

dukata u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori«, Beograd 1961;

7. Arh. Đurđe Bošković: »Stari Bar«, Beograd 1962;

8. Arh. Aleksandar Frojdenrajh: »Narod gradi na ogoljenom krasu, Zapažanja, snimci i crteži arhitekta«, Zagreb—Beograd 1962;

9. Arh. Ivan Zdravković: »Izbor građe za proučavanje spomenika islamske arhitekture u Jugoslaviji«, Beograd 1964;

10. Grupa autora: »Selo Trg kod Ozlja, Eksperimentalni primer utvrđivanja spomeničkih vrednosti seoskih naselja«, Beograd 1969;

11. Nadežda Katanić, ing. Milan Gojković: »Grada za proučavanje starih kamenih mostova i akvedukata u Hrvatskoj« (sa Republičkim zavodom za zaštitu spomenika kulture SR Hrvatske, kao suizdavačem), Beograd—Zagreb 1972.

Pored navedenih publikacija iz oblasti zaštite spomenika kulture, često stručnog i naučnog karaktera, saradnici zavoda i Instituta imali su prilike da svoje radove štampaju i u drugim stručnim i naučnim publikacijama srodnih ustanova. Tu na prvom mestu spominjemo u Srbiji — organ Arheološkog instituta SANU »STARINAR«, časopis »MUZEJI« ili časopise pojedinih velikih muzeja u Beogradu i unutrašnjosti, kao što su: »VESNIK« Vojnog muzeja, »GODISNJAK GRADA BEGRADA« (organ prvenstveno Muzeja grada Beograda), »ZBORNİK MUZEJA PRIMENJENIH UMETNOSTI«, ili edicija Vojvođanskog muzeja u Novom Sadu (»RAD VOJVOĐANSKIH MUZEJA«) i Muzeja Kosova u Prištini (»GLASNIK MUZEJA KOSOVA«), ne navodeći i ostale brojne publikacije pojedinih većih muzeja u unutrašnjosti Srbije. U Hrvatskoj to su: »BULETIN« Zavoda za likovne umjetnosti JAZU, »ANALI HISTORIJSKOG INSTITUTA U DUBROVNIKU«, »PERISTIL« i mnogi drugi; u Bosni i Hercegovini to je renomirani časopis koji izlazi već nekoliko decenija — »GLASNIK ZEMALJSKOG MUZEJA U SARAJEVU« ili edicija »KULturno NASLEĐE« u okviru Izdavačkog preduzeća »Veselin Masleša«, ukoliko se radi o monografskoj obradi spomenika. Slična je situacija i u drugim republikama.

Saradnja u ovim publikacijama zavisila je od tematike članaka i spomeničke problematike tretirane u njima, za šta su i ustanove-izdavači i njihova glasila imale posebnog interesa.

Slične publikacije, čiji su izdavači akademije nauka ili naučna društva, kao i ostale renomirane izdavačke kuće u republikama i na jugoslovenskom nivou, ustupale su prostor u svojim publikacijama saradnicima zavoda i Saveznog odnosno Jugoslovenskog instituta za zaštitu spomenika kulture i drugim, shodno pojačanom interesu za naše kulturno-istorijsko nasleđe, koje vlada u društvu u celini.

Tu su vredne spomena i monografije o pojedinim spomenicima kulture, manjeg (popularnog) ili većeg obima (više stručnog i naučnog karaktera), čiji su editori velika izdavačka preduzeća ili turističke organizacije.

Društvo konzervatora Jugoslavije

Iako, strogo uzev, ne ulazi u domen izdavačke delatnosti u oblasti zaštite spomenika kulture, ne možemo, a da ovde ne spomenemo i »BILTEN DRUŠTVA KONZERVATORA JUGOSLAVIJE«. Pokrenut šesdesetih godina on je, sa po četiri sveske godišnje, izlazio relativno redovno do 1968. godine, do vremena, od kada je skoro potpuno zamrla delatnost ovog Društva.

»BILTEN DRUŠTVA KONZERVATORA JUGOSLAVIJE« imao je informativni karakter i za skoro jednu deceniju svoga izlaza, davao je sliku delatnosti Društva, čije je glasilo bio. Skroman po tehničkoj opremi, na njegovim stranicama našli su se materijali (štampani šapirografisanim tekstom) sa kongresa i sastanaka Društva konzervatora Jugoslavije, tok i zaključci brojnih savetovanja o različitim temama, koje su usko povezane za rad ustanova zaštite, ovima bili velika pomoć u rešavanju brojnih problema koji su iskrsavali u svakodnevnom praktičnom radu, manji prilozi u vidu izveštaja o radu na pojedinačnim spomenicima, ili spomeničkoj tehnici, konzervatorske metode primenjene u drugim zemljama, delatnost međunarodnih stručnih udruženja, pitanja vezana za samoupravljanje i raspodelu dohotka u ustanovama zaštite (koje se u vremenu od šesdesetih godina počelo sprovoditi i u zavodima za zaštitu spomenika kulture), akcije konzervatora povodom skopske katastrofe, do čisto staleških pitanja i vesti.

Među sveskama ovog »BILTENA« (štampano je 23 sveske) koje su raznovrsne po priložima, izdvaja se jedna (sv. 18, Beograd 1965), koja je posvećena jednoj određenoj tematici — »Dvadeset godina pravne zaštite spomenika kulture i prirode u Jugoslaviji 1945—1965. godine«. Jednom rečju, sve ono što je bilo od interesa ne samo za svakog pojedinog konzervatora, već i za ustanove u kojima su oni razvijali svoju delatnost, našlo se na stranicama ovog »BILTENA«.

Nezavisno od izdavačke delatnosti u oblasti zaštite spomenika kulture, vredne su spomena i neke druge publikacije, koje su prvenstveno sa društvenog i pravnog aspekta razmatrale materiju zaštite spomenika. Bez pretenzija da prikažemo sve publikacije ili važnije članke ove vrste, spominjemo samo neke od njih, uglavnom one, koje smo koristili u svakodnevnom praktičnom radu, ili to činimo i danas. Te publikacije predstavljaju osnovu pravnog sistema zaštite spomenika kulture.

Savezna narodna skupština usvojila je 15. aprila 1959. godine Opšti zakon o zaštiti spomenika kulture. Imajući već u to vreme petnaestogodišnje iskustvo u organizovanom radu na zaštiti spomenika kulture i Odbor za prosvetu Saveznog veća Savezne narodne skupštine uočio je potrebu da na jednoj od svojih sednica razmatra stanje i probleme u oblasti zaštite spomenika kulture (sednica od 23. novembra 1960. godine), na osnovu prethodno pripremljenog elaborata na ovu temu, koji je izradio Savezni institut za zaštitu spomenika

kulture. Tom prilikom, Odbor je doneo određene zaključke i o njima podneo svoj izveštaj Saveznom veću Savezne narodne skupštine. Savezno veće Savezne narodne skupštine na sednici od 2. decembra 1960. godine usvojilo je ovaj izveštaj Odbora za prosvetu.

Početak 1961. godine u izdanju »Službenog lista FNRJ« štampana je knjižica »STANJE I PROBLEMI U OBLASTI ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE U JUGOSLAVIJI«.

U vezi sa savetovanjem Stalne konferencije gradova o zaštiti spomenika kulture u gradovima, krajem 1968. godine pojavila se, po obimu velika, publikacija koju je pripremio Vladimir Brguljan — »SISTEM ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE U SFR JUGOSLAVIJI«, Beograd, novembar 1968. Šapirografisanim tekstom, štampani su svi propisi koji se posredno ili neposredno odnose na zaštitu spomenika kulture. Ti propisi su brojni, međusobno povezani i zavisni i kao takvi, oni čine sistem zaštite spomenika kulture u našoj zemlji. Sistem zaštite spomenika kulture sastavni je deo ustavnog i pravnog sistema u SFRJ. Pored saveznih i republičkih propisa, u knjizi su štampani i najvažniji međunarodni propisi iz ove oblasti. Najveća vrednost pomenute publikacije sastoji se u tome, što su na jednom mestu skupljeni svi pravni propisi iz oblasti zaštite spomenika kulture, što čini veliku olakšicu u radu.

Ovome je prethodila publikacija iz oblasti pravne zaštite spomenika kulture — Vladimir Brguljan: »SISTEM ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE U SR SRBIJI« (zbirka propisa s objašnjenjima), Beograd 1967, čiji su izdavači: Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd i Republički zavod za javnu upravu, Beograd.

Ne smatramo da je sa ovim publikacijama iscrpljen pregled svih dela koja su na temu pravne zaštite spomenika kulture štampana u našoj zemlji.

Iz svega što je napred rečeno o izdavačkoj delatnosti u oblasti zaštite spomenika kulture u Jugoslaviji za poslednjih 30 godina (1945—1975), ne možemo se oteti utisku da, *bez malo, koliko zavoda postoji, toliko je i redovnih publikacija pokrenuto*. U većim republičkim zavodima, članci štampani u publikacijama prvenstveno su iz pera saradnika zavoda, dok su manji zavodi upućeni na saradnju stručnjaka izvan svojih ustanova. Zato se i dešava da neke od zavodskih publikacija ne samo što ne izlaze redovno, već se pojavljuju sa kašnjenjem od po nekoliko godina, ili se stiče utisak da više neće ni izaći.

Čitava delatnost, posmatrana u celini, ukazuje na *zatvorenost ne samo u granicama jedne republike, nego i u okviru užeg područja na kojem deluje jedan zavod*. Posmatrano sa stručnog stanovišta, na ovaj način teško je pratiti šta se dešava u službi zaštite u našoj zemlji. Ni u jednoj redovnoj zavodskoj publikaciji nije se našao ni jedan članak autora iz druge republike, koji bi pokazao na primer, interesantne postupke i konzervatorske

mere primenjene na nekom spomeniku kulture, bilo da podstakne na diskusiju (ne polemiku!) svoje jugoslovenske kolege ili samo da im prezentira rezultate do kojih se došlo kroz rad i praksu.

Ako i službu zaštite i njenu izdavačku delatnost gledamo u svetlu političkih i ekonomskih prilika u našoj zemlji, a to moramo, jer smo samoupravljači, a na isto nas obavezuju i novi Ustav i Zaključci X Kongresa SKJ — kao neminovno, nameće se *potreba integracije u okviru službe zaštite i racionalnijeg trošenja njenih ionako oskudnih materijalnih sredstava namenjenih izdavačkoj delatnosti*, uvek nedovoljnih pri današnjim cenama hartije i grafičkih usluga.

Razume se, da bi trebalo da se i o ovome razmisli i da se na osnovu posebnog samoupravnog sporazuma ili društvenog dogovora udruže ne samo materijalni, nego i kadrovski potencijali u izdavačkoj delatnosti službe zaštite spomenika kulture. Tu se razmišljanja mogu kretati u dva pravca:

a) integrisanje izdavačke delatnosti u okviru službe zaštite spomenika kulture svake republike i pokrajine i

b) organizovanje izdavačke delatnosti u oblasti zaštite spomenika kulture u Jugoslaviji, kao celini.

I sa stručnog i sa ekonomskog stanovišta *bilo bi celishodno da se u načelu u izdavačkoj delatnosti kadrovski i materijalni potencijal integriše u okviru svake republike i pokrajine*. Verujemo da rezultati ne bi izostali. I stručnjaci zaposleni u zavodima i postojeći zavodi mogli bi doći do afirmacije putem stručnih i naučnih publikacija, koje bi javnosti prezentovale rezultate njihovog rada.

S druge strane, *i u zemlji i u odnosu na inostranstvo oseća se potreba za prezentacijom istraživačkog i praktičnog rada na pojedinim vrstama spomenika kulture u granicama Jugoslavije*, pa bi

ovu potrebu takođe trebalo zadovoljiti. Uz pomoć, prvenstveno stručnu, postojećih republičkih, pokrajinskih i regionalnih zavoda mogla bi se izdati jedna redovna jugoslovenska stručna i naučna publikacija, u kojoj bi saradnja bila dostupna svim stručnjacima, bez obzira u kojem su zavodu ili drugoj instituciji zaposleni. U tom smislu mogla bi da se proširi koncepcija »ZBORNIKA ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE« stručne publikacije sa najdužom tradicijom, koja je i do sada bila koncipirana kao jugoslovenska. Uz materijalnu pomoć isključivo Republičke zajednice za nauku SR Srbije (kao finansijera »ZBORNIKA«), koja je na današnjem nivou cena hartije i grafičkih usluga veoma mala i zato nedovoljna, »ZBORNIK« će vrlo teško moći da izlazi. Tu bi bila potrebna znatnija materijalna sredstva prvenstveno svih republičkih samoupravnih interesnih zajednica kulture, koja verujemo da ne bi izostala, ako bi se stvorila određena koncepcija publikacije i precizirale obaveze pojedinih zavoda. Na taj način i dalje bismo imali stručnu i naučnu publikaciju koja bi prezentirala rezultate rada u oblasti zaštite spomenika kulture u jugoslovenskim relacijama. Razume se da sve ovo dolazi u obzir ukoliko bi se prethodno postigao sporazum ili dogovor:

— o potrebi izdavanja jedne redovne publikacije u oblasti zaštite spomenika kulture jugoslovenskog karaktera,

— da takva publikacija i dalje bude »ZBORNIK ZAŠTITE SPOMENIKA KULTURE«, kako se već predviđa u organima Saveza društava konzervatora Jugoslavije. Smatramo da se s tim u vezi postavlja i pitanje buduće koncepcije »BILTENA SAVEZA DRUŠTAVA KONZERVATORA JUGOSLAVIJE«.

To, opet, ne znači da ne bi mogao da se prihvati i neki drugi predlog, ukoliko bi i sa kadrovске i sa ekonomske strane bio realniji.